

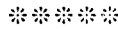
نقش شعر در فهم معانی قرآن کریم

اثر: دکتر فیروز حریری

از: دانشگاه تهران

چکیده

در این مقاله کوشش شده است که انگیزه و علت استمداد مفسران بلندپایه به شعر عربی در فهم الفاظ غریب قرآنی روشن شود و شیوه‌ای را که برای نخستین بار حبرالامة و فقیه اهل البیت ابن عباس در استناد به شعر جاهلی ابداع کرده است با آوردن مثالهای گوناگون واضح گردد و روش هر یک از مفسران بزرگ اسلامی از قبیل زمخشری و طبرسی و ابوالفتح رازی و نظایر آنها در اعتماد به شعر جاهلی در فهم الفاظ غریب قرآنی شرح داده شده است. از طرف دیگر در این گفتار با ذکر مثالها و شاهدهای متعدد از تفاسیر گوناگون چگونگی استفاده از شعر دوره جاهلی در شرح و توضیح لغات قرآنی روشن شده است و خلاصه اهمیت نقش شعر با تکیه بر اسلوب ابن عباس مبتکر این روش تبیین گردیده است.

تفاسیری معتبری که برای قرآن کریم در قرنهای مختلف توسط دانشمندان برجسته تدوین شده است آکنده از اشعار عربی است و کمتر تفسیر معتبری است که برای شرح الفاظ غریب قرآنی از شعر عربی کمک نگرفته باشد. در این مقاله برآنیم که علت استمداد مفسران بلند پایه را از شعر عربی بیان کنیم و دیگر آنکه مفسران به کدام اشعار و شعر کدام دوره استناد کرده‌اند. برای روشن شدن این دو نکته لازم است تاریخ مختصری از مفسران نخستین قرآن کریم را شرح دهیم. سیوطی در اتقان خود مشهورترین صحابه پیغمبر(ص) را در تفسیر قرآن نام می‌برد و می‌گوید: برجسته‌ترین مفسران از صحابه عبارتند از ابن مسعود، ابن عباس و ابی بن کعب و زید بن ثابت و ابوموسی اشعری و عبدالله بن زبیر. اما علی علیه السلام را در علم تفسیر منزلت دیگری است. حضرت علی علیه السلام بیش از صحابه دیگر به تفسیر قرآن پرداخته است و این بدان جهت است که آن حضرت مدتهای زیادی تا زمان عثمان از امور مهم خلافت فراغت داشته است و بهمین خاطر در تفسیر قرآن آراء و نظرهای بدیعی از خود ابراز داشته است از طرف دیگر چون وفات آن حضرت پس از عثمان اتفاق افتاده است همین امر موجب شده است که مردم نیازی بیشتری به تفسیر داشته باشند بویژه که اسلام در بسیاری از سرزمینها و کشورهای توسعه پیدا کرده بود و مقداری فراوان از غیر عربها نیز به اسلام گرویده بودند.^(۱) اما علت آنکه راویان تفسیر از عبدالله بن عباس و عبدالله بن مسعود و ابی بن کعب و علی (علیه السلام) بسیار روایت کرده‌اند آنستکه این عده از صحابه در زبان عربی توانایی کامل داشتند و بخاطر مصاحبت زیاد با پیامبر گرامی (ص) در آنچه که روایت می‌کردند به درجه اجتهاد کامل رسیده بودند ولی درباره ابن عباس باید گفت که او در جوانی خویش با پیامبر اکرم مصاحبت نداشت زیرا رسول خدا(ص) در سیزده سالگی ابن عباس بسوی خدا شتافت ولی ابن عباس در عوض با بزرگان صحابه مصاحبت داشت و از آنها حدیث فرا می‌گرفت و به روایت می‌پرداخت.

چنانکه می‌دانیم نخستین کسی که از صحابه که در فهم الفاظ غریب قرآن به شعر استناد می‌کرد. ابن عباس است برای آنکه اهمیت استناد به شعر را توسط ابن عباس روشن کنیم لازم است به منزلت والای تفسیری ابن عباس در میان صحابه مختصری اشاره شود تا روشن گردد که این شیوه از تفسیر توسط کسی پایه‌گذاری شده است که از بزرگترین و برجسته‌ترین مفسران به شمار می‌رود و سخن او در میان مفسران حجیت دارد.

نام کامل ابن عباس که پسر عموی پیامبر اکرم (ص) است عبدالله بن عباس بن عبدالمطلب بن هاشم بن عبدمناف قرشی هاشمی است. ابن عباس قبل از هجرت متولد شد و سیزده ساله و بروایتی پانزده ساله بود که پیامبر (ص) دار فانی را وداع گفت ولی ابن عباس مدت زیادی با بزرگان صحابه مصاحبت داشت و از آنها احادیث پیغمبر را می‌شنید و روایت می‌کرد. ابن عباس در هفتاد سالگی از دنیا رفت و در طائف دفن شد و محمد بن حنفیه او را در قبر نهاد و چنین گفت: مات والله اليوم جَبْرُهُذِهِ الْأُمَّةُ^(۲)

همچنانکه می‌دانیم ابن عباس در علم تفسیر به حبر و بحر ملقب شد و در آشنایی به معانی قرآن کریم احاطه کامل داشت و در این موضوع از نوابغ مفسران شمرده می‌شود و عَمَر در تمام معانی قرآن و فهم آنها بیش از هر کس به گفته ابن عباس استناد می‌کرد و باید علت نبوغ ابن عباس را در تفسیر در چند چیز خلاصه نمود نخست آنکه پیغمبر گرامی (ص) ابن عباس را دعا کرد و فرمود: «الهم: عَلِّمِهِ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ» و در روایت دیگر رسول خدا (ص) فرمود: «اللهم فَفِّهْهُ فِي الدِّينِ وَعَلِّمَهُ التَّأْوِيلَ»^(۳) دیگر آنکه ابن عباس در خانه پیغمبر (ص) پرورش یافت و از سنی که خوب و بد را تشخیص می‌داد از پیغمبر چیزهای فراوان می‌شنید و بسیاری از حوادث و موقعیتها و مناسبتهایی که پاره‌ای از آیات قرآن در آن نازل شده بود بعینه لمس کرد. از طرف دیگر ابن عباس لغت عربی را در حفظ داشت و به الفاظ و آداب و ویژگیها و شیوه‌های بیان عربی کاملاً آگاه بود و علاوه بر اینها ابن عباس از

اهل بیت رسالت است که همین امر موجب شده است ابن عباس از قریحه‌ای درخشان و عقل برتر و اندیشه صحیح و صائب و ایمان محکم و استوار بهره‌مند باشد. بنابراین شیوه تفسیر ابن عباس از اهمیت خاصی برخوردار است تا جایی که حضرت علی (ع) درباره ابن عباس گفته است: *ینظر الی الغیب من ستر رقیق* (۴) و شاگردش مجاهد گفته است: *«اذا فُسِّرَ الشَّيْءُ رَأَيْتَ عَلَيْهِ النُّورَ»* هرگاه ابن عباس چیزی از قرآن را تفسیر کند بر آن نور و روشنایی می‌بینیم و پسر عمر هم گفته است: *ابن عباس اعلم امة محمد (ص) بما نزل علی محمد از خصائص تفسیری ابن عباس آن بود که به اهل کتاب هم در حد محدودی مراجعه می‌کرد تا اتفاق قرآن را با تورا و انجیل در بسیاری از مواردی که در قرآن مجمل بیان شده است و در آندو به تفصیل آمده است بررسی کند ولی هرگاه تورا و انجیل با قرآن مطابقت نداشت آنرا رد می‌کرد و نمی‌پذیرفت. بنابراین کسانی که مانند گلدزیهر یا احمد امین بر ابن عباس در رجوع به تورا و انجیل خرده می‌گیرند از صحت در گفتار بهره‌ای ندارند.* (۵)

اکنون که شمه‌ای از شخصیت والای تفسیری ابن عباس بیان شد باید به روش تفسیری این مفسر کبیر در استناد به شعر جاهلی اشاره کنم، ابن عباس در فهم معانی الفاظ غریب قرآن که در قرآن وارد شده است به شعر جاهلی مراجعه می‌کرد و دیگر مفسران از صحابه هم همین اسلوب را در فهم غریب قرآن از ابن عباس پیروی کرده و مراجعه به شعر قدیم از دوره جاهلی را در فهم الفاظ غریب قرآنی مد نظر قرار می‌دادند. در اینجا باید این سؤال را نمود که چرا در فهم الفاظ غریب قرآنی شعر جاهلی سند است و چرا همه مفسران به شعر جاهلی در این موضوع مراجعه نموده‌اند جواب آنستکه اشعار دوره جاهلی از نظر تاریخی بر نزول قرآن مقدم است و طبیعی است که در زبان عربی هم مانند همه زبانها شناسنامه معنوی هر واژه را باید در قدیم‌ترین متون که در آنها بکار رفته است جستجو نمود و از طرف دیگر اشعار جاهلی بیانگر معانی لغات غریب قبلی از قرآن کریم است و همین جا باید

اشاره شود نظر دکتر طه حسین که معتقد است باید معانی والفاظ شعر جاهلی را با قرآن شرح و توضیح داد دور از صواب است زیرا تطور تاریخی هر لغت در هر زبان از قدیم‌ترین زمانی که آن واژه بکار رفته است مورد بررسی واقع می‌شود نه آنکه تطور لغوی قرن سوم را مثلاً بر شعر جاهلی منطبق می‌کنند^(۶)

بهر حال ابن عباس اعتقاد داشت هر کس بخواهد به الفاظ غریب قرآنی احاطه پیدا کند باید به شعر جاهلی مراجعه کند چنانکه ابوبکر بن ابن انباری از ابن عباس روایت کرده است که ابن عباس گفته است: «الشعر دیوان العرب فاذا خفی علینا الحرف من القرآن الذی انزله الله بلغة العرب، رجعنا الی دیوانها فالتمسنا ذلک منه^(۷)» و باز ابن انباری از ابن عباس روایت کرد است: اذا سالتمونی عن غریب القرآن فالتمسوه فی الشعر فان الشعر دیوان العرب^(۸). بیان این دو روایت از اهمیت مراجعه ابن عباس به شعر جاهلی حکایت می‌کند و چنانکه می‌دانیم عمر هم مراجعه به شعر جاهلی را در فهم الفاظ غریب قرآنی توصیه نموده است. روزی عمر از اصحاب خود معنی این آیه را پرسید «أَؤْبأُ خَدُّهُمَ عَلٰی تَخَوُّفِ فَا ن رِبْکُمْ لِرُوؤُفِ رَحِیمِ»^(۹). شیخی از قبیل هذیل برخاست و گفت: این زبان ماست و تخوف بمعنی تنقّص (نقصان پذیری و ناقص شدن است) عمر به او گفت آیا عرب این معنی را در اشعارش آشنایی دارد. آن مرد پاسخ داد: آری آنگاه این شعر را روایت نمود:

تَخَوْفِ السَّيْرِ مِنْهَا تَامِكاً قَرِداً   كَمَا تَخَوْفُ عُوْدَ النَّبَعَةِ السُّنَنِ^(۱۰)

ابن عباس در استناد به شعر جاهلی نسبت به دیگر مفسران قرآن کریم برجستگی ویژه دارد. وی در بسیاری از اوقات که درباره قرآن و تفسیر آن پاسخ می‌گفت به شعر جاهلی تمسک می‌جست و شعری را استناد می‌کرد. پرسش‌ها و پاسخهایی که میان او و نافع بن ازرق پیشوای فرقه ازارقه از حوارج رفته است این مدعا را اثبات می‌کند که ابن عباس در استناد به شعر جاهلی در فهم الفاظ غریب قرآن تأکید داشت و این اشعار را در فهم الفاظ قرآنی کاملاً مؤثر می‌دانست^(۱۱). نافع

بن ازرق از ابن عباس پرسید معنی این سخن باری تعالی چیست: «عن الیمین و عن الشمال عزین»^(۱۲). ابن عباس گفت: منظور از عزین حلقه دوستان است نافع گفت آیا عرب این لغت را قبلاً بکار برده است. ابن عباس گفت: آری آیا نشنیده‌ای این شعر عبید بن ابرص را که می‌گوید:

فجاؤوا یَهْرَعُونَ الیه حتی
یکونو احول مینبره عزیزنا^(۱۳)

نافع بن ازرق از ابن عباس پرسید که معنی وسیله در این آیه شریفه چیست: «ابتغوا الیه الوسیلة»^(۱۴) ابن عباس گفت: وسیله در اینجا بمعنای حاجت و نیاز است چنانکه عنتره بن شداد این واژه را در این معنی بکار برده است:

ان الرجال لهم الیکّ وسیلة
إن یا خذوک تکحلی و تخضبی^(۱۵)

استناد ابن عباس به این اشعار بر توانایی این مفسر کبیر بلغت عرب دلالت می‌کند و در واقع باید ابن عباس را در شیوه لغوی تفسیر قرآن خلاق و مبتکر دانست و این شیوه در زمان تابعین و پس از آنها هم رایج بوده جز آنکه پاره‌ای از فقها و مفسران مانند امام نیشابوری به این اسلوب ابن عباس خرده گرفته و گفته‌اند ابن عباس شعر را اصل قرآن قرار داده است و چگونه جایز است که با شعر بر قرآن دلیل آورد. در حالی که این سخن بر اصل صحیحی استوار نمی‌باشد زیرا استناد و تمثل به شعر جاهلی از برای آنستکه قرآن به زبان عربی نازل شده است و در واقع شعر برای روشن شدن الفاظ غریب قرآنی است بهمین خاطر مفسران در قرنهای مختلف به شعر جاهلی در توضیح الفاظ قرآنی تکیه کرده‌اند و کمتر تفسیر معتبری از شیعه و سنت است که از اشعار جاهلی خالی باشد بنابراین همه اهل تحقیق و دانشمندی که می‌خواهند از منابع اصیل و معتبر تفسیر قرآن استفاده کنند باید در ادب عربی دوره جاهلی تبحر داشته باشند. تا هنگام مراجعه به تفاسیر معتبر عربی و فارسی با دشواری در فهم الفاظ قرآنی مواجه نشوند. اکنون برای آنکه اهمیت و نقش شعر جاهلی در فهم الفاظ قرآنی نمایان شود نمونه‌هایی در این باره از تفاسیر مختلف ذکر می‌کنیم تا این امر با دقت و مثللهای بیشتر ثابت شود.

یکی از تفاسیر مهم تفسیر «الکشاف عن حقائق التنزیل و عیون الأقابیل فی وجوه التأویل» تألیف ابوالقاسم جارالله محمود بن عمر زمخشری خوارزمی متوفی بسال ۵۳۸ هجری است. از خصائص این تفسیر آنستکه زمخشری در آن وجوه اعجاز قرآن را روشن نموده است و هیچکس مانند زمخشری نتوانسته است زیبایی و سحر بلاغت قرآن را آشکار کند همین مفسر اگر چه در اثبات موارد بلاغی قرآن به اشعار عربی استناد می‌کند در شرح لغات غریب قرآن هم به شعر جاهلی اشاره می‌نماید و تمام این تفسیر برای فهم الفاظ قرآن از اشعار عربی دوره جاهلیت آکنده است. مانند شرح کلمه فارض در این آیه از سوره بقره: «قالوا ادع لنا ربک فبین لنا ماهی قال انه یقول انها بقره لا فارض ولا یکز عوان بین ذلک فافعلوا ماتومرون»^(۱۶) زمخشری می‌گوید فارض بمعنای گاو مُسن است چنانکه حُفاف بن کُذبه^(۱۷) گفته است:

لعمری لقد اعطیت ضیفک فارضا تُساق الیه مانفوم علی رجل
و باز زمخشری در شرح صفراء فافع لونها می‌گوید: حسن بصری صفراء فافع لونها را بمعنای بسیار سیاه گرفته و شاید این معنی از صفت شتر گرفته شده باشد چنانکه اعشی گفته است:

تلک خیلی منه و تلک رکابی مَن صُفْرٌ اولادها کالزبیب^(۱۸)

از تفاسیر بسیار معتبر و مهم تفسیر جوامع الجامع تألیف ابوعلی فضل بن حسن طبرسی متوفی بسار ۵۴۸ هجری است، طبرسی این کتاب را وسیط نامیده و خود اعتراف کرده است که مطالب آنرا در پاره‌ای از موارد از کشف زمخشری اقتباس نموده است^(۱۹). مؤلف در این تفسیر اگر چه کوشیده است برخلاف تفسیر مجمع البیان مطالب تفسیری را خلاصه بیان کند باز هم در شرح معنی الفاظ غریب قرآن به شعر جاهلی استناد کرده است و در مواردی استناد نموده است که اگر شعر جاهلی را ذکر نکند لفظ مورد نظر چندان واضح نخواهد بود.

در بخشی از آیه ۲۶۹ از سوره مبارکه بقره آمده است:

الشيطانُ يعدكم الفقرَ و يأمرکم بالفحشاء: طبرسی در تفسیر این آیه می‌گوید:
 يعدکم الفقر بالانفاق فی وجوه البرّ و بانفاق الجید من المال و الوعدُ یستعمل فی
 الخیر و الشر. «و يأمرکم بالفحشاء» و یغریکم علی البخل و العرب تسمى البخیل (۲۰)
 فاحشا كما قال طرفه:

أرى الموتَ یعتامُ الکرامَ و یصْطَفِی عقیلة مالِ الفاحشِ المتشدِّد (۲۱)

یعنی شیطان شما را فقر و عده می‌دهد به انفاق کردن در وجوه خیر و شما را بر
 بخل و امی دارد و عرب بخیل را فاحش می‌گوید. چنانکه ملاحظه می‌شود استعمال
 فاحش بمعنی بخیل در شعر جاهلی لغت فحشاء در قرآن کریم را روشن می‌کند و
 اگر به شعر جاهلی استناد نمی‌شد شاید معنای آیه کریمه به روشنی مفهوم
 نمی‌گردید.

تفسیر دیگری از طبرسی مجمع البیان فی تفسیر قرآن است. این مفسر آیات را بر
 اساس هفت موضوع از قبیل - قراءت. حجت. لغت - نظم - نزول - اعراب - معنی و
 تفسیر شرح کرده است. (۲۲)

طبرسی در تفسیر مجمع البیان که باید آنرا در برابر جوامع الجامع کبیر نامید در
 بیشتر موارد سعی کرده است که برای وضوح الفاظ غریب قرآن به اشعار جاهلی
 استناد کند. مثلاً در شرح معنی دین در مالک یوم الدین در سوره فاتحه الکتاب
 می‌گوید: روایت است از امام باقر علیه السلام که دین به معنی حساب است و از ابن
 عباس روایت شده است که دین بمعنی اطاعت است (۲۳) چنانکه عمرو بن کلثوم
 گفته است:

و أيامٍ لنا غرٍ طُولٍ عَصینا المَلکَ فیها أن ندینا (۲۴)

طبرسی در شرح کلمه یَعْمَهُون در سوره بقره از آیه (۱۵) الله یستهزیء بهم و
 یمدهم فی طغیانهم یَعْمَهُون می‌نویسد: العَمَهُ: التحیرُ یُقَالُ عَمَهُ یَعْمَهُ فیهو عَمَهُ و
 عامیه قال رؤبة بن العجاج:

و مَهْمَهُ اطرافه فی مهمه أعمی الّهْدی بالحائرین العُدّه (۲۵)

اگر شش جلد تفسیر مجمع البیان را به دقت بنگریم خواهیم دید که این مفسر برجسته اغلب لغات غریب قرآنی را با تمسک به شعر جاهلی از قبیل اشعار اعشی - زهیر بن ابی سلمی - عمرو بن معدیکرب و نظیر آنها شرح کرده است.

یکی دیگر از تفاسیر مهم تفسیر کشف الاسرار و عدة الابرار معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری تألیف ابوالفضل رشیدالدین میبدی است که به سال ۵۲۰ هجری تألیف شده است این تفسیر به زبان فارسی بوده و مشرب عرفانی دارد مؤلف این کتاب تنها به اشعار جاهلی اکتفا نکرده بلکه از اشعار فارسی و عربی تا زمان تألیف کتاب در اثبات موضوعات تفسیری استفاده نموده است. (۲۶)

از تفاسیر مهم فارسی تفسیر روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن مشهور به تفسیر شیخ ابوالفتح رازی است. این تفسیر در نیمه اول قرن ششم هجری تألیف شده است و مفسر آن اگر چه در شرح لغات قرآن و شرح و توضیح موارد بلاغی قرآن به اشعار جاهلی استناد کرده است ولی تنها خود را به استفاده از شعر جاهلی مقید نکرده بلکه به تناسب از اشعار شاعران دیگر نظیر متنبی و ابوالعلاء هم استفاده نموده است چنانکه به چهار بیت از قصیده معروف ابوالعلاء معری به مطلع:

الافی سبیل المجدما انا فاعلُ عفاف و حزم و اقدام و نائلُ (۲۷)

استناد کرده و گفته است:

اذا وصف الطائی بالبخل مادر و عیر قسا بالفها هة با قیلُ (۲۸)
 و قال السهی للشمس انت خفیه و قال الدجی یا صبح لونک حائل
 و طاولت الارض السماء سفاهة و فاخرت الشهب الحصی و الجنادل
 فیاموت زران الحیاة ذميمة و یا نفس جدی ان دهرک مازل

از شاهد های ذکر شده چنین استنباط می شود که اگر مفسران بزرگ از این اشعار در توضیح پاره ای از لغات قرآنی کمک نمی گرفتند قطعاً بسیاری از مفاهیم لغت قرآن ناشناخته یا حداقل در هاله ابهام باقی می ماند از همین جاست که عظمت ابن عباس در استفاده از اشعار جاهلی بهتر آشکار می شود و در واقع اقتباس از شیوه وی

در استناد به اشعار جاهلی در این موضوع واجب و حتمی بنظر می‌رسیده است بهمین خاطر اغلب مفسران از اسلوب ابن عباس مفسر نابغه علم تفسیر استفاده کرده‌اند.

پاورقی‌ها

- ۱- التفسیر والمفسرون - تألیف دکتر محمد حسین ذهبی - جلد اول ص ص ۶۴ - چاپ دارالکتب الحدیثه.
- ۲- التفسیر والمفسرون - جلد اول ص ۶۵   ۳- التفسیر والمفسرون - جلد اول ص ۶۷
- ۴- التفسیر والمفسرون - جلد اول ص ۶۹   ۵- التفسیر والمفسرون - جلد اول ص ۷۱
- ۶- دروس فی آداب اللغة و تاریخها - تألیف دکتر محمد محمدی - چاپ دانشگاه تهران سال ۱۳۴۹ - جزء اول ص ۳۴.
- ۷- اتقان - سیوطی - چاپخانه مصطفی حلبی - سال ۱۹۳۵ - جلد اول - ص ۱۱۹
- ۸- اتقان جلد ۱ ص ۱۱۹   ۹- سوره «النحل» آیه ۵۰
- ۱۰- مجمع البیان فی تفسیر القرآن، طبرسی، چاپ بیروت جلد چهارم جزء چهاردهم ص ۷۹
- ۱۱- اعلام. تألیف خیرالدین زرکلی - چاپ دارالعلم للملایین - جلد ۷ - ذیل نافع بن ازرق
- ۱۲- سوره «المعارج» آیه ۳۸   ۱۳- مجمع البیان - جلد ششم - جزء ۲۹ - ص ۶۱.
- ۱۴- سوره «المائدہ» آیه ۴۰   ۱۵- مجمع البیان - جلد دوم، جزء ۶ - ص ۸۶ - کلمه تکحلی و تخصیصی در مجمع البیان تلجلیجی و تحصیصی ذکر شده است.
- ۱۶- الکشاف - چاپ دارالمعرفة - بیروت - جلد اول ص ۲۸۷
- ۱۷- اعلام زرکلی ذیل خفاف بن تدیه
- ۱۸- دیوان اعشى - چاپ دارالصادر - بیروت. سال ۱۹۶۰ ص ۲۷
- ۱۹- جوامع الجامع - تألیف امین الدین ابوعلی فضل بن حسن طبرسی چاپ دانشگاه تهران - سال ۱۳۷۴ - ص ۱۸ و ۱۹
- ۲۰- تفسیر جوامع الجامع جزء اول ص ۱۴۷

- ۲۱- شرح المعلقات السبع . زوزنی - چاپ دارصادر بیروت سال ۱۹۶۲ ص ۶۲
- ۲۲- مقدمه «مجمع البیان فی تفسیر القرآن» از عبدالحسین شرف الدین - چاپ دار مکتبة الحیاة - جلد اول - ص ۶
- ۲۳- مجمع البیان - جزء اول ص ۵۰   ۲۴- شرح المعلقات السبع . زوزنی - ص ۱۲۳
- ۲۵- مجمع البیان - جزء اول ص ۱۱۱
- ۲۶- کشف الاسرار و عدة الابرار - چاپ امیرکبیر - سال ۱۳۶۸ - ص سرآغاز
- ۲۷- المجانی الحدیثة - تألیف فؤاد افرام البستانی - چاپ دارامشرق - جزء سوم، ص ۳۰۹
- ۲۸- روض الجنان و روح الجنان - تألیف حسین بن علی بن محمد بن احمد خزاعی نیشابوری - به کوشش دکتر محمد یاحقی و دکتر محمد مهدی ناصح - چاپ آستان قدس رضوی - سال ۱۳۷۰ - جلد ۳ - ص ۳۶۰.

(۱) خراسان مجموعه حرم حضرت رضا علیه السلام

اثر: دکتر محمدیوسف کیانی
از: دانشگاه تهران

چکیده:

مجموعه بناهای حضرت رضا(ع) در مشهد مقدس - که برای مسلمانان، بویژه شیعیان ایران از اهمیت فراوانی برخوردار است - یکی از مهمترین مجموعه بناهای مذهبی است. این مجموعه باشکوه، تقریباً ۲۵ بنای مهم را شامل می‌شود و هر یک از آنها از نظر ویژگیهای معماری و هنری ارزش والایی دارد. احداث این مجموعه در طول زمان شکل گرفته و کاملتر شده است.

مقبره حضرت رضا(ع) مربع شکل و اندازه ضلع آن ده متر است. این مرقد با گنبد دوپوش بسیار زیبا که روکشی از طلا دارد، مظهر و سمبل مجموعه بناهای حرم است. طبق کتیبه‌ای که روی صندوق قدیمی مقبره وجود دارد، صندوق در سال ۱۰۲۲ هجری یعنی زمان شاه عباس صفوی ساخته شده و کتیبه روی آن را هنرمند معروف علیرضا عباسی نوشته است، البته صندوق فعلی قبر از سنگ مرمر است بدنه گنبد با کتیبه‌های متعددی تزیین شده است. این کتیبه‌ها در زیر و ساقه گنبد در زمان شاه عباس و شاه سلیمان صفوی، به خط هنرمندان معروف آن دوره، علیرضا عباسی و محمد رضا امامی، در فاصله سالهای ۱۰۱۰ تا ۱۰۸۶ هجری به شیوه ثلث بارنگ سفید برزمینه‌ای آبی نوشته شده است.

إزاره‌های حرم نیز با کاشیهای زرین فام، در طرحهای بسیار